ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՍԵԼՃՈՒՔԵԱՆ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

(Շար. Բազմ. 1950. Թիւ 5-6, էջ 131)

ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁ ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ՄԷՋ

Ինչպէս տեսնուեցաւ(69), Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը տակաւին Վասպուրի տիրոյն վրայ էր, երբ Գիթլմուշի եւ Իբրահիմ Ինալի հրոսախումբերը խուժեր էին հայկական հողի վրայ: Անշուշտ նա լսեր էր բիւզանդական արքունիքի շրջանակներէն, թէ ինչպիսի՛ զարհուրելի դաղանութիւններ կատարեր էին Թուրքերը հայ անմեղ ժողովուրդին վրայ, ինչպիսի՛ վայրագութեամբ քարուքանդ ըրեր էին անոր շէն եւ բարգաւաճ քաղաքներն ու աւաններն: Լսած ըլլալու էր այս բոլորը եւ խիղճը զարկած: Եւ իրօք, Անին երեք անգամ Յոյներուն ծախողը, եւ իր ձեռքով Անիի բանալիները Յոյներուն յանձնողը, Հայոց ազգին հասած չարիքներուն գլխաւոր պատասխանատուն էր, աջ բազուկը հանդիսանալով Մոնոմախոս կայսեր:

Հակառակ ասոր, Ատոմ Արծրունին, Թագաւոր Սեբաստիոյ, չէր կրնար հանդուրժել որ հայ հոգեւորականութեան բարձրագոյն պետը արդելափակուի օտար հողի վրայ, թէեւ արտաքսապէս պատուաւոր վիճակի մէջ: Ատոմ նոյնքան ատուածավախ եւ բարեպաշտ, ինչպէս էր իր հայրը Սենեքերիմ – Յովհաննէս, վճռեց Հայոց կաթողիկոսը իր արդելանոցէն ազատել: Պայմանները նպաստաւոր էին: Այդ ժամանակ, նա լաւ յարաբերութեան մէջ էր բիւզանդական արքունիքին հետ, ուստի, Մոնոմախոսէն խնդրեց՝ որ վերջ տրուի Պետրոսի պատուաւոր արդելափակման, եւ հրաման արձակուի որ Հայաստան վերադառնայ: Սակայն, կայսրը, միշտ կասկածոտ հայրապետին հաւատարմութեան վրայ, չարտօնեց անոր մուտքը Հայաստան աշխարհը, բայց, չուզելով նաեւ հայ թագաւորին սիրտը կոտրել, հրաման տուաւ որ հայրապետը Սեբաստիա դառնայ: Ասոր համար ալ պէտք եղաւ նորէն Պետրոսի սիրտը տաքցնելու, հոն յունական շահերու զգացումը վերարծարծելու համար: «Թագաւորը եւ պատրիարքը(70), կ'ըսէ Ուռհայեցին, շնորհէին Պետրոսի բազում ընծայս՝ գանձս եւ դիպակս ոսկւոյ եւ արծաթոյ, եւ ազգի ազգի զարդարանս հանդերձ մեծամեծ տրօք»: Եւ դեռ աւելին, կայսրը «իշխանութիւնս տայր ազատաց նորա»(71), որ է՝ Պետրոսի քով դտնուող ազնուականներուն, եւ զՓուրորդին իւր զտէր Անանէ արար Սինգելոս»(72), ինչ որ Յոյներու քով պատուի անուն մըն էր, զոր կ'ընծայէին անոր՝ որ պատրիարքին աջակից կը դտնուէր եւ սահմանուած էր անոր յաջորդելու:

Խաբուած այսպիսի պատիւներով եւ զգուած այսչափ փաղաքշանքներով՝ Հայոց հայրապետը, 1051 Թուին, զրկուեցաւ Սեբաստիա, ուր պիտի ապրէր Ատոմի «պաշտպանութեան եւ երաշխաւորութեան ներքեւ»(73): Արծրունի Թագաւորը՝ Պետրոսի հաստատուն բնակավայր որոշեց Սեբաստիոյ Սուրբ Նշան վանքը, իր հօրը ձեռակերտը, զոր ինքը դեռ աւելի զեղեցկացուցեր ու զարդարեր էր:

Պետրոսի պատուաւոր արդելափակման ազատումը՝ իրը յաղթանակ մը նկատեց՝ անոր վրայ հիացող եւ անոր մտերիմ բարեկամը Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունին, որ իրը սիրոյ դրաւական, անոր ընծայ զրկեց, ինչպէս կ'ըսէ ինքը, խաչանիշ «ցուպ նեցուկ եւ գաւազան մական, եւ աթաժակ մանուածոյ նախարակեալ, եւ անօթ իւղոյն սրբոյ»(74):

Պետրոս Սեբաստիոյ մէջ ապրեցաւ եօթը տարի «մեծաւ փառաւորութեամբ»(75). բայց երկինքը զթալով անոր վրայ, թոյլ չտուաւ որ նա ականջալուր ըլլայ Հայաստանի վրայ գալիք մեծամեծ չարիքներուն: Նա մեռաւ չուրջ 1058-ին. անոր կաթողիկոսութիւնը տեւեր էր 40 տարի, սկսած փառքով եւ մրրկայոյզ կեանքով մը վերջացած:

ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՔ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ

Մինչ Պետրոս Գետադարձը Սեբաստիա կը փոխադրուէր, նորէն սկսեր էին դլուխ բարձրացնել Թոնդրակեցի աղանդաւորները, զորս ժամանակակից Լաստիվերցին կ'անուանէ «մարդադէմ գազաններ» եւ «կամարար սատանայի»(76): Ասոնք մոռնալով Սարգիս կաթողիկոսին իրենց դէմ յարուցած հալածանքները, սկսեր էին կեղծ ու պատիր ձեւերով բարեպաշտ հաւատացեալները իրենց կողմը որսալ, թուատացեալները իրենց կողմը նաւորելով անոնց լոյս հաւատքը: Այս նաւորելով անոնց լոյս հաւատքը: Այս չարջանին, անոնց գլուխը կանգնած էր աղանդապետը Ղազար, զոր Մագիստրոս կը կոչէ Շէկ-Շուն(77):

Այս անդամ աղանդաւորներուն դէմ ախոյեան կանգնեցաւ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունին, Վասպուրականի, Տարօնի, Մանազկերտի, Արճէշի, Բերկրիի եւ Միջագետքի դուքսը, որ ոչ միայն հզօր զիտնական մըն էր, այլ եւ ուղղափառ կրօնքի նախանձախնդիր պաշտպան մը, աստուածաբանական եւ փիլիսոփայական հմտութեամբ օժտուած:

Մագիստրոսի հաւատաքննութեան դըրդապատճառն եղան երկու քահանաներ, Պոդիկարպոս և Նիկանովը, որոնք զղջումի դալով՝ անոր քով եկան եւ խոստովանեցան Թոնդրակի մէջ գործուած չահատակութիւնները: Հայազգի դուքսը, որուն իշխանութեան ներքեւ կը դտնուէր Թոնդրակը, եւ զոր ինքը «Շնավանք» կ'անդրակը, եւ ուր «բնակեալ էին արք հանուանէ, եւ ուր «բնակեալ էին արք հանուանէ, եւ կանանց բազմութեան բոզից», կը հրամայէ, մօտաւորապէս 1052 Թուին, «տապալել զիմունս յարկացն եւ հրձիգ առնել, եւ զինքեանս հանել ի սահմանաց իւրոց»: Միջագետքի դուքսը ձեռք կ'անցընէ նաեւ «զթուղթսն առ անօրէն առաջնորդն Յեսու, եկեալ յիւրաքանչիւր գաւառաց», որոնք լի էին «չարաչար կախարդութեամբ եւ հայհոյութեամբ»(78):

Մեծանձն հայ հաւատաքննիչը՝ աղանդաւորներուն վրայ իր իշխանութիւնը կը դործածէր՝ առանց մարմնական չարչարանքներու: Նա ինքնին կ'ըսէ. «Ոչ զոք վր

բնաւորական-միջոցներուն վրայ՝ զորոնք իրենց դէմ բանեցուցեր էր Մագիստրոս դուքսը։ Պատրիարքը, միամիտ մարդ մը, առանց քննելու թէ «բանն ինչումն է», եւ ենթադրելով թէ անոնք անմեղ են, մեղադրութեան զանգատի թուղթ մը ուղղեր էր Մագիստրոսին։

Առնելով այս մեղադրականը, հայ իշխանը, արդար զայրոյթով լեցուն, ներհուն փիլիսոփայի եւ կատարեալ աստուածաբանի վայել ոճով մը, երկար նամակ մը ուղղեց Պետրոսին, մատնանշելով աղանդաւոր վարդապետութեան ծռութիւնը, եւ մի առ մի պատասխանելով անոր ըրած մեղադրանքներուն։ Ան կը ծանուցանէր թէ «իրաւացի պատճառներ ունէր զանոնք հալածելու», եւ կը ցուցնէր թէ ի՛նչ բանի մէջ տարաձայն են եկեղեցիին ուղիղ վարդապետութենէն, եւ թէ «այդ պատճառաւ հարկ ու պարտք է որ ինքն ալ հետամուտ ըլլայ զանոնք մերժելու, եւ ասոնց խարէական խօսքերուն հրապուրանքներուն մէջ չիյնալու»(80)։

Պետրոս պատրիարքը իր ուժեղ գրիչով պապանձեցնելով՝ իշխանաբար անոր կը յանձնարարէր. «Մի՛ ողորմեսցիս նոցա, եւ մի՛ միաբանեսցիս, եւ մի՛ արասցես արժանի տեսութեան»(81), իր իշխանական ուժն ու խստութիւնը Թոնդրակեցի եւ Մանիքեցի աղանդաւորներու դէմ գործածելու, եւ զանոնք իր տէրութենէն հալածելու։ Մագիստրոսի Աստուծոյ փառքին վրէժխնդիր բազուկը ծանրացաւ եւս Թուլայլեցի(82) կոչուած աղանդաւորներուն վրայ, որուք Թոնդրակեցիներու ճիւղ մըն էին։ Աղանդն անհետ ընելու եւ զանոնք չահելու դիտումով նոյն միջոցները գործածեց։ Երբ ասոնք ալ Ասորիներու պաշտպանութեան դիմեցին, Մագիստրոս խիստ ազդարարութիւն ուղղեց աղանդաւորներուն, յիշեցնելով անոնց, թէ «գայլերէն գողցուած են և խողխողուած խաւարասէր խարդաւանողներէն»։ Կարգ մը խիստ խօսքերէն վերջը, կ՚ըսէ. «Կարելի չէ որ մենք զձեզ ընդունինք, վասն զի խաբէութեամբ մտնելով եկեղեցիին մէջ, անմեղները կ՚որսաք»։ Եւ կը պահանջէ անոնցմէ՝ նզովել իրենց նախկին աղանդապետը Սմբատ, առաջնորդ մոլորութեան, մինչեւ Յեսուն, նոյնպէս եւ Ղազար աղանդապետն իր բոլոր համախոհներով։ Յետոյ հայ իշխանը կ՚ըսէ. «Թէպէտ գրած էիք թէ մենք կ՚անիծենք եւ կը նզովենք Սմբատը», բայց «ձեր անէծքը բանի տեղ չեմ դներ, եւ ո՛չ ալ ձեր օրհնութիւնը, վասն զի մեր մէջէն չէք...։ Երանի՜ թէ անոնցմէ ըլլայիք, զորոնք կ՚անիծէք, վասն զի մենք պրծելով ձեր մահացու թոյներէն եւ գազանի նետերէն, խաղաղ կերպով ննջէինք»։ Եւ ուրիշ կշտամբանքներէ վերջը, կ՚ըսէ. «Փըրկիչը կը հրամայէ եղբօրը բողոքել. ապա եթէ մտիկ չ՚ընէ, թո՛ղ ըլլայ իբրեւ այլազգի եւ հեթանոս. ահա փոխանակ երկու եւ երեք անգամ բողոքելու, հարիւր եւ եօթանասուն տարի՝ Հայոց Մեծաց քահանայապետները, նոյնչափ Ադուանից, բիւր եպիսկոպոսներ, եւ անթիւ քահանաներ եւ սարկաւագներ՝ ձեզի բողոքեցին, դուք մտիկ չ՚ըրիք. խօսեցան եւ յանդիմանեցին, բայց չպատկառեցաք. անիծեցին եւ արտաքսեցին, բայց չզղջացիք»։ Ապա կ՚աղաչարարէ անոնց որ զղոյշ ըլլան գրելով եւ ուսուցանելով իրենց աղանդը տարածել «Միջագետքի» մէջ, ըսելով. «Ամենայն որք ընդ իշխանութեամբ Հոռոմոց սուրբ թագաւորութեան են, ապա թէ ոչ զօրութիւնն Աստուծոյ երեւեսցի ի ձեզ, եւ բարկութեամբ իւրով խռովեցուսցէ զձեզ»(83)։

(80) Անդ, էջ 148-164։
(81) Անդ, էջ 164։
(82) Այս անունը կը ծագի Թուլայլ աւանի անունէն։
(83) Մագիստրոսի «Թուղթերը», էջ 168։

Այսօր մեզի զարմանալի կը թուի թէ ինչպէս հին եւ միջին դարու հայ իշխաններու մէջէն ամէնէն աստուածավախն ու բարեպաշտը, կանգնած ըլլայ հաւատաքննութեան գլուխ, այնչափ եռանդով՝ որչափ հայրապետ մը։ Պէտք է մոռնալ որ Մագիստրոս յունական դաստիարակութեամբ սնած ու մեծցած, կը հետեւէր Բիւզանդիոնի պատրիարքներուն, կայսրերուն եւ զօրավարներուն օրինակին, որոնք նախանձախնդիր պաշտպաններ կը հանդիսանային քրիստոնէական ուղղափառ վարդապետութեան։ Բիւզանդիոնի պատրիարք Ատիկոսի խնդրանքով՝ Ս. Սահակ Պարթեւ հայրապետը եւ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը՝ հաւատաքննութիւն կը կատարեն Հայաստանի մէջ բոյն դրած Բորբորիտոն աղանդաւորներուն դէմ, ենթարկելով զանոնք մարմնական խիստ պատիժներու(84)։ Նոնք մարմնական խիստ պատիժներու, Բիւզանդացի կայսրերը եւ զօրավարները, որոնք աւելի կրօնական խնդիրներով կը զբաղէին քան քաղաքական հարցերով, աղանդաւորներու դէմ անողոք էին, մինչեւ իսկ, ինչպէս կը վկայէ Մագիստրոս, «զվերջին պատուհասն կրել նոցա», եւ իբրեւ «զբազում զօրավարք եւ պետք ի բօք ալ « բազում զօրավարք եւ պետք ի սուր սուսերի մատնեցին զնոսա»(85)։

Եւ դարեր վերջ, բիւզանդական օրինակին պիտի հետեւին Սպանիոյ թագաւորները, որոնցմէ այնքան հռչակ հանած հաները, որոնցմէ այնքան հռչակ հանած հաւատաքննութեան ատեանները՝ նկատուեցան իբր նորելուկ հաստատութիւններ, առանց մտածելու որ անոնք ալ կը համարէին, ինչպէս բիւզանդացի աշխարհական պետերը, նախանձախնդիր պաշտպաններ հանդիսանալ ուղղափառ դաւանանքին։

Մագիստրոսն ալ նոյն խորին համոզումն ունէր թէ ինքը «աստուածային բարկութեան գաւազանն էր, ներշնչուած Սուրբ Հոգիէն»։ Յետ հայ աղանդաւորներուն ըսելու թէ « ամէն բան փորձուեցաւ, եւ դուք չզղջացիք», իր թուղթը կը կնքէ այս տպաւորիչ խօսքերով. «Համարձակեալ ի ներողութիւն Աստուծոյ, եւ ի հրաման մեր Սուրբ Լուսաւորչին, բացի նոցա դուռն ողորմութեան եւ մարդասիրութեան...։ Յուսամ ի տէր Աստուած, այն՝ որ նստին ի քերովբէական յաթոռ, զի ի ձեռն իմ ծագեսցէ առ ձեզ զողորմութիւն մարդասիրութեան իւրոյ, մոռանալ ի ձեզ զչարութիւն ախտի, եւ ամենայն սովորութեան, զոր յանօրէն եւ ի չար առաջնորդաց ձերոց դեղեալք եւ յղացեալք էք. ապա թէ ոչ՝ յուսալի է ինձ ի նոյն զօրութիւն բազկին Աստուծոյն իմոյ, զի մատնեսցէ զձեզ ի ձեռս իմ. եւ եթէ ոչ զղջասցիք, յարուսցէ զայլ ոմն պահպանող եւ ցանկակարկատ, զի նա բարձցէ զձեզ ի միջոյ»(86)։

Ցանկակարկատի պէտք չեղաւ, վասն զի չնորհիւ Մագիստրոսի ուժեղ կամքին՝ գրեթէ ամէն տեղ անհետ եղան Թոնդրակեցի աղանդաւորները, որոնց սրսկած թոյնը այն աստիճանի հասած էր որ սրբակեաց Լաստիվերտցին չէր քաշուեր զանոնք անուանելու՝ «ժիր մշակ սատանայի, վիշապ օձ», ուր «բունած էր մաղձ, վիրաւորող շատ մը անմեղ ոգիները », եւ որոնցմէ պէտք է «երես դարձնել, անէծքներ ղրկելով անոնց վրայ»(87)։

ՀԱՐՊԻԿԻ ԸՆԴՎԶՈՒՄԸ

Այս ժամանակամիջոցին՝ Մատթէոս Ուռհայեցին կը յիշատակէ պատկերալիր դրուագ մը, որ խօսուն կերպով ցոյց կուտայ, թէ Յոյները ո՞րչափ կատաղի ատե-

(84) Հ. Սահակ Տէր-Մովսէսեան, «Պատմութիւն Հայոց», Հատոր Բ. էջ 221-222։
(85) Մագիստրոսի «Թուղթերը», էջ 162։
(86) Անդ։
(87) Լաստիվերտցի, անդ, էջ 101 եւ 108։

լութեամբ տոգորուած էին հայ ազգին ու անոր իշխաններուն հանդէպ։

Այս դրուագը տեղի ունեցեր էր Զորրորդ Հայքի Պաղին կամ Պաղնատուն գաւառի մէջ, որուն հայ իշխանները խաղաղութեան մէջ էին Բիւզանդիոնի իշխանութեան ներքեւ։

Գաւառին հայ իշխաններու մէջէն մեծ համբաւ կը վայելէին Յարէլ անունով իշխանի մը չորս որդիները, որոնց առաջինը կը կոչուէր Հարպիկ, «այր քաջ եւ հզօր», երկրորդը Դաւիթ, երրորդը Լեւոն, եւ չորրորդը Կոստանդին, «արք քաջք եւ հզօրք եւ իշխանք երեւելիք Հայոց»(88)։

Հարպիկ կ'ուզէր Արկնի կամ Արզնի անմատչելի ու բարձրաբերձ բերդին։ Նոյն գաւառին մէջ կար ուրիշ հայ երեւելի իշխան մըն ալ, Թորոսակ, տէր Թլպաղի բերդին։ Երկու իշխանական տոհմերն ալ Յոյներու դէմ դէնք բարձրացնելու դիտաւորութիւն սնուցած չէին։ Սակայն, քանի որ մարդիկ «չարաթոյնք եւ լեզուք նենգաւորք», 1052 թուականին, ներկայացան Մոնոմախոսի, եւ չարախօսեցին Պաղնի հայ իշխանները, որոնք, իբր թէ, անհնազանդ են իր հրամաններուն, եւ կը խորհին ապստամբիլ իրմէ, եւ միաբանելով Պարսիկներուն հետ՝ աւելի եւս նեղելու համար Յոյները։

Բանաբերթուկ կայսրը, որ պատրուակ կը փնտռէր Հայերը ջնջելու, անմիջապէս Պաղին ուղարկեց Պեռոս կատապանը, որ կը նշանակէ լիազօր իշխան եւ առենապետ, «այր պիղծ եւ չար, զօրագլուխ սատանայի»(89)։ Պեռոս բանակով մը մտաւ Պաղին, եւ «անիրաւաբար իր չարութեան թոյնը թափեց անմեղներու վրայ, եւ բարկութեամբ սկսաւ ապականել բոլոր գաւառը, բոլոր իշխանները պատուէն ու փառքէն մերկացուց»(90)։ Ապա պատուիրակներ ղրկելով հայ իշխաններուն, զանոնք իր մօտ կանչեց, սպառնալով զիրենք սուրէ անցընել՝ եթէ չփութան դալ»(91)։

Հայ իշխանները հասկնալով յոյն զօրապետին չարամիտ նենգութիւնը, ծածկաբար խորհուրդ ըրին չպատասխանել Պեռոսի կոչին, այլ ամրանալով իրենց բերդերուն մէջ՝ անկէ կայսեր խմացնել իրենց անմեղութիւնը, ինչպէս նաեւ իրենց դաւադրութիւնը։ Անոնք միաբան երդում ըրին՝ որ անմիջապէս ամէն ոք ամրանայ իր բերդին մէջ։

Սակայն, մատնիչ հայ իշխան մը, որ էր Նոյնենքն Թորոսակ, ուրանալով իր երդումը, Պեռոսին խմացուց իշխաններուն խորհուրդը։ Երբ ասոնց ականջին հասաւ դործուած մատնութիւնը, բռնադատուած դացին Պեռոսին մօտ, բաց ի Հարէլի որդիներէն, որոնց բան մը խմացուցած չէին։ Պեռոս առ երեսս պատուելով հայ իշխանները, ղղուշացաւ յայտնելու Թորոսակի մատնութիւնը, այլ միայն հարցուց՝ թէ ինչո՞ւ եկած չեն Հարպիկն ու իր երեք եղբայրները։

Իմանալով որ անոնք ամրացած են Արզնի բերդաքաղաքը, վերցուց իր բանակը, որուն հետ նաեւ հայ իշխանները, ցասումով եւ խրոխտանօք դիմեց Արզնի վրայ, որուն ամրութիւնը տեսնելով՝ հիացաւ, եւ չկրցաւ պատերազմիլ, վասն զի շատ բարձր էր եւ անառիկ», որով չկրցաւ անոր մօտենալ։

ՀԱՐՊԻԿԻ ԳԼԽԱՏՈՒՄԸ

Մոնոմախոս կայսեր անարի զօրապետը, որ իր ամբարտաւան վարմունքով պատճառ դարձած էր Հարպիկ իշխանի ընդվզումին, իր խայտառակութիւնը պարտկելու համար՝ դիմեց ստոր միջոցի մը։

(88) Ուռհայեցի, անդ, էջ 129–132։
(89) Ուռհայեցի, անդ, էջ 129։
(90) Անդ։
(91) Անդ։

Քանի մը հոգի ամրոցին վրայ տեսնելով՝ անոնց բարձրաձայն աղաղակեց. «Եթէ մէկը Հարպիկի գլուխն ինձի բերէ, պիտի ստանայ ոսկի եւ արծաթ չատ մը դանձեր, եւ թագաւորէն՝ իշխանութիւն եւ մեծութիւն»։

Հարպիկ իշխանը երբ խմացաւ թէ իր գլուխը դրաւի դրուած է, մեծ մտատանջութեան մէջ ինկաւ, խելթալով թէ մի՛ դուցէ ազահին մէկը զինքը մեռցնէ, եւ ասոր համար երեք օր քունը աչքերէն փախաւ։ Նա քանի մը սննդակից եւ հաւատարիմ մարդերով կը պահէր բերդին այն կողմը՝ որ կը նկատուէր իրը խոցելի կէտ մը։ Սակայն՝ ճիշտ անոնք՝ որոնց իր անձը վստահացած էր՝ անոնցմէ կորաւ։ Վասն զի անոնք որ իր մօտ կային իրրեւ սիրելիներ եւ հաւատարիմները՝ խորհեցան Յուդայի անօրէնութեան խորհուրդը, որպէսզի Պեռոսէն եւ կայսրէն ընդունէին մեծամեծ պարգեւները եւ պատիւները։ Այդ նենգաւորները Հարպիկին ըսին. «Տէր, ինչո՞ւ չես քնանար. ահա այսօր մեր անձինք քու վրադ արթուն պիտի մնան»։ Հայ իշխանը, արդէն քնաթաթախ, ինքզինքն անոնց վստահելով՝ քիչ մը քնացաւ, եւ երբ քունին մէջ քաղցրացաւ, անոնցմէ մէկը, որ իր ազգականն էր, կտրեց հզօր եւ քաջ Հարպիկին գլուխը, եւ դաւաճանները, նոյն դիշերը գլուխը հասցուցին Պեռոս կատապանին, ուրիշ բան չժառանգեցին, բայց եթէ անէծքներ»։ Յոյն զօրապետը հրամայեց ձողին վրայ ցցել Հարպիկի գլուխը, եւ կանդնել զայն ամրոցին դրան դիմացը։

Առաւօտուն, Հարպիկի եղբայրները եւ եղածը տեսնելով՝ «ապշեցան, թմրեցան, խռովեցան եւ սրտի սաստիկ կսկիծով՝ ուշաթափ եղան»։ Ապա իրենց գլուխներուն վրայ հոդ նետելով՝ բացին ամրոցին դուռը եւ մօտենալով ձողին՝ որուն վրայ ցցուած էր իրենց եղբօր գլուխը՝ «լալով գային երեք եղբարք, կ'ըսէ Ուռհայեցին, եւ անկանէին առաջի հատեալ գլխոյ Հարպկանն, եւ այնչափ կոծ առեալ նոցա, մինչեւ ողբս առեալ լային ամենայն զօրք բանակին»(92)։

Այսպէս, յունական բանակը կ'արտասուէր, մինչ իր զօրապետը, սիրտը քարացուցած, ուրախ էր, որ յաջողեր էր տիրել Արզնի ամուր բերդին, անոր մէջ դընելով յոյն պահապաններ եւ վերակացուներ։ Յետոյ, աղջկամարդ կատապանը հետն առնելով Հարպիկի Դաւիթ, Լեւոն եւ Կոստանդին եղբայրները, ինչպէս նաեւ Պաղնի ուրիշ հայ իշխաններ, դարձաւ Կ. Պոլիս։ Մոնոմախոս կայսրը եւ յոյն իշխանները, կ'ըսէ Ուռհայեցին, տեսնելով Հայոց իշխանները, «հիւանդային ընդ սոսկալի տեսիլ կերպարանաց նոցա, վասն զի ահաւոր էին տեսլեամբ, եւ թիկամբք հանդերձ բարձր էին քան զամենայն տունն Յունաց»(93)։

Սակայն հայ իշխաններուն գեղեցկութիւնը՝ զանոնք չփրկեց հայատեաց Մոնոմախոսի ձեռքէն։ Առանց որ եւ է քննութեան եւ դատաստանի, «հրամայեց անցուցանել զնոսա ի կղզին»(94), հաւանօրէն Իշխանաց կղզին, կայսրերու, կայսրուհիներու եւ իշխաններու աքսորավայրը։

ԿԵՂԵՔՈՒՄԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Յիրաւի, քննութեան եւ դատաստանի հարց չկար անմեղութիւնը երեւան հանելու համար, այլ կեղեքումի քաղաքականութեան հիմերն էին՝ զոր Բիւզանդիոն կը զօրացնէր հայ իշխաններու արիւնը իրը շաղախ գործածելով։ Կայսրը «կ'ուզէր, ինչպէս իրաւամբ կը գրէ մեծանուն Զամչեան, մի առ մի ջնջել հայ մեծամեծները։ Այս պատճառով՝ ուրիշ շատ երեւելի ան-

(92) Ուռհայեցի, անդ, էջ 131։
(93) Անդ, էջ 132։
(94) Անդ։

ձեր ալ ձեռք անցընելով՝ զանոնք անարգանքի մատնեց։ Նոյն ամօթալի վարմունքը ցոյց տուին յոյն իշխաններն ալ, որպէսզի իրենք միայն իշխողի դերին մէջ գտնուին։ Անոնք շարունակ կը հետապընդէին Հայոց մեծամեծները, եւ որ եւ է չնչին պատճառի համար կ'ուզէին զանոնք կորուստի մատնել, որոնցմէ ոմանք յանցաւոր հանելով՝ կը պատուհասէին, ուրիշներ՝ իշխանութենէ վար առնելով՝ անպատիւ վիճակի մէջ կը թողէին։ Դեռ ուրիշներուն ինչքերը կողոպտելով՝ յետին թշուառութեան կը մատնէին, իսկ ուրիշներէ ալ քաղաքներ եւ աւաններ յափըշտակելով՝ որոնք անոնց ժառանգութեամբ ինկած էին՝ իրենք անոնց տէր կը դառնային, որոնց վրայ անպիտան վերակացուներ կարգելով՝ այդ քաղաքներն ու աւանները կը մնային անպաշտպան։ Այս բոլորը կը կատարուէին Հայոց աշխարհին ամէն կողմը, որուն պատճառաւ այլազգիները սիրտ առած՝ արձակ համարձակ կը դիմէին ու կը տիրէին այդ քաղաքներուն եւ անոնց գաւառներուն, անոնք անտէր գտնելով Հայոց աշխարհը՝ շատ տարիներ սուրով եւ գերութեամբ զանոնք կը բնաջնջէին»(95)։

Ցիրաւի, Անի քաղաքը նենգութեամբ գրաւելէ յետոյ, բիւզանդական քաղաքականութիւնը՝ քայլ առ քայլ կը հետեւէր արաբական քաղաքականութեան, որ երկու գլխաւոր նպատակներ կը հետապընդէր. սուրով եւ գերութեամբ ջնջել հայ իշխանները, որպէսզի հայ ժողովուրդը անտէր ու անիշխան մնայ, եւ կեղեքել հայ ժողովուրդը, որպէսզի զինուած ապստամբութեան մը միջոցներէն զուրկ մնայ։

ՀԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

Ինչ որ հայկական հին փառքերէն մնացեր էր, պարզապէս խեշերանքներ էին։ Վասպուրականի եւ Շիրակի թագաւորական աթոռները ջնջուելէն վերջը, տակաւին կանգուն մնացեր էին Վանանդ գաւառի փոքրիկ թագաւորութիւնը՝ իր Կարս մայրաքաղաքով, ուր կը նստէր Գագիկ թագաւորը, Աբբասի որդին (1029–1064), Գուգարաց կամ Տաշիրի թագաւորութիւնը, որուն գահակալն էր Կիւրիկէ Ա. Բագրատունին (1046–1081), Բիւզանդացի պատմագիրներէ կոչուած Գուրգէն Բ. որդի Դաւիթ Անհողնի, եւ Սիւնեաց թագաւորութիւնը, որուն վրայ կ'իշխէր Գրիգոր Ե. (1019–1084)։ Այս թագաւորութիւնները, բացառութիւն Կարսի թագաւորը, թոյլ կապով մը միայն կապուած էին հայութեան հետ, մասնաւորապէս Տաշիրի թագաւորութիւնը, որուն գահակալը՝ թէեւ հայ արիւն կը կրէր՝ բայց զգացումներով եւ դաւանանքով վրացած էր։

Բիւզանդիոնի արքունիքը դեռ ժամանակն յարմար դատած չէր՝ այդ երեք թագաւորները գահազուրկ հռչակելու եւ անոնց երկիրները կայսրութեան հետ կցելու։

ԿԱՐՍԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Կարսի թագաւորութիւնը, հակառակ փոքր հողամաս մը ունենալուն, կարեւոր տեղ մը կը գրաւէր, վասն զի Արեւելքի վաճառաշահ կեդրոններէն մէկն էր, «որուն բնակիչները, ինչպէս կը վկայէ ականատես պատմագիրը, հարստացեալք բազում ընչեղութեամբ ի ծովէ եւ ի ցամաքէ ամբարեալ»։ Սակայն այդ «յոփացեալ քաղաքը», «երկար ժամանակէ ի վեր հանգիստ եւ խաղաղութիւն վայելած ըլլալով, անհոգ ու անկասկած վիճակի մէջ էր»(96)։

Ահա այդ հարստութիւնն ու անհոգութիւնն էին՝ որ մահը պիտի բերէին։ Երբ

(95) Զամչեան, Հատ. Բ. էջ 953–954։
(96) Լաստիվերտցի, ղլ. ժե. էջ 61։

Հայաստանը՝ չորս տարի զինադադար վայելելով՝ Սելճուք Թուրքերու վտանգը հեռացած կը նկատէր, անդին, Սելճուք զօրապետը, Իբրահիմ–Ինալ, որ մոռցած չէր թէ հայկական հողը հարուստ եւ արգասանդ է, միանգամայն անտէր ու անպաշտպան, դաղրեցնելով ուրիշ վայրերու մէջ իր սեպհական շահերուն համար ձեռնարկած ասպատակութիւնները, 1054 թուին, յանկարծ յարձակեցաւ Կարսի վրայ։

Ասիկա կը պատահէր, կ'ըսէ Լաստիվերտցին, Յայտնութեան մեծահանդէս տօնին դիշերը։ «Քահանայից դասը, չըրջապատուած բազմամբոխ ժողովուրդով, օրուան հանդիսաւոր պաշտօնը կը կատարէին, երբ յանկարծակի Կարսի վրայ խուժեց թշնամի բանակը։ Որովհետեւ քաղաքը առանց զիշերապահներու էր, անհաւատները ներս մտան, եւ, սուրը ձեռքերնուն՝ անողորմաբար կոտորեցին՝ որոնց որ հանդիպեցան։ Մարդեր եւ կիներ, ծերեր եւ տղաներ, տէրունական տօնին առթիւ մեծամեծ զարդարանքներով վայելչապէս զարդարուած էին, եւ քաղաքը դարձանաբեր ծաղկանոցներու երեւոյթ ըլլալով՝ գեղեր էր, բայց վայրկեանի մը մէջ քաղաքը կոծերով եւ ողբերով լեցուեցաւ»։ Ապա ողբերգակ պատմագիրը կ'աւելցնէ. «Քաղաքին մէջ ողորմագին տեսարան մը պարզուեցաւ, որ քարերն ու անշունչ արարածներն անգամ ողբի եւ հառաչանքի կը շարժէր...։ Մեծահարկի եւ պատուական վաճառականները չարաչար մահով սպաննուած, երիտասարդները եւ ըմբշամարտները փողոցներու մէջ սրակոտոր, պատուական ծերերու սպիտակ մօրուքները արիւնաշաղախ՝ անոնց քով ինկած, եւ այսպիսի գործերով՝ քաղաքը էրիկ մարդերէ սպառեցաւ։ Որոնք որ յաջողեցան վերնաբերդին մէջ ապաւինիլ, անոնք միայն ապրեցան»(97), որոնց մէջ էր նաեւ Գագիկ թագաւորը(98)։

Անողորմ հրոսախումբերը, մարդկային արիւնով յաղենալէ վերջը, մտան տունէ տուն, աւարի առին ինչ որ գտան. յետոյ, քաղաքին կրակ տուին(99)։ Իբրահիմ–Ինալ ժամանակ չունեցաւ վերնաբերդը պաշարելու, որովհետեւ սուլթան Տուղրիլ–բէկը, որուն դէմ նա ապստամբեր էր, ոտք դրած հայկական հողի վրայ, իրեն համար ըսպառնալիք մըն էր։ Ուստի, Սելճուք զօրապետը շտապով դադրեցուց պատերազմական գործողութիւնները, աւարներով եւ գերիներով դարձաւ իր աշխարհը։

Իջնելով վերնաբերդէն, Գագիկ թագաւորը՝ զգալով որ անփոյթ գտնուեր էր իր մայրաքաղաքը պաշտպանողական վիճակի մէջ դնելու, նստաւ ողբի և սուգի մէջ, եւ չէր ուզեր մխիթարուիլ։ Ապա ինքզինքը քաջալերելով՝ ձեռք զարկաւ այրուած քաղաքը վերանորոգելու եւ կարելի եղածին չափ ամէն կողմէ ամրացնելու(100)։

Սակայն, Գագիկ–Աբբասեան Սելճուք հրոսապետին քանդիչ արշաւանքէն այս գաւառի դասը քաղեց, թէ իր փոքրիկ թագաւորութեան օրերն այլեւս համրուած են։

Հ. ՍԱՀԱԿ ՏԷՐ–ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ

(Շարունակելի)

(97) Անդ, էջ 62։
(98) Զամչեան, անդ, 951։
(99) Լաստիվերտցի, անդ։
(100) Զամչեան, անդ, էջ 951։

© National Library of Armenia